

УДК 398.22(=161.2)"18"(092)П. Куліш

"УКРАИНСКИЕ НАРОДНЫЕ ПРЕДАНИЯ" ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША: ДО ПИТАННЯ ТВОРЧОЇ ІСТОРІЇ

Василь ІВАШКІВ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української фольклористики імені академіка Філарета Колесси,
вул. Університетська, 1/345, 79602 Львів, Україна,
тел.: (+38032) 293 47 20, e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

У статті проаналізовано особливості фольклористичної діяльності Пантелеймона Куліша (1819-1897) у 1840-х роках, результатом якої став збірник народної прози "Украинские народные предания", видрукований 1847 року, але тоді ж заборонений і конфіскований (побачив світ лише 1893 року). Використання численних архівних матеріалів та листування дало змогу переконливіше написати про специфіку праці Куліша-фольклориста, розглянути питання його втручання у народнопоетичні тексти.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, легенда, переказ, історичні особи у фольклорі, народний оповідач.

Вершиною фольклористичної діяльності Пантелеймона Куліша середини 1840-х років стала його збірка "Украинские народные предания", котра була видрукована у першій половині 1847 року, але побачила світ лише 1893 року. Історія її підготовки тривала десь чотири роки – з літа 1843 року, коли фольклорист здійснив перші записи народної прози, якими він був надзвичайно вдоволений. Ось що він писав Михайлу Погдину 15 жовтня 1843 року про результати своїх фольклористичних мандрівок: "Совершил я летом двухмесячное путешествие по Малороссии и извлёк великие результаты, между прочим записал из уст народа множество превосходных преданий (в особенности о гайдамаках) с такою точностью, что они вполне могут назваться отрывками изустной народной литературы. Удивительные вещи! что за красота слова! что за дивный полёт фантазии! Приготовил к печати томик в 200 страниц in – 8, под заглавием: "Малороссийские предания, легенды, поверья и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, народного быта и т. п. (Материалы для изучающих народную историю и поэзию) Собрал П. Кулиш Книга первая". [...] Она более [...] даст светлых мыслей о поэзии, чем иная глубоко-ученая теория" [17, с. 22]. В наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України зберігається чорновий автограф передмови до такого збірника, яка вказує не лише на його первісну назву, а й містить дату "1843, авг. 6. Александровка": "Малороссийские предания и разные заметки, касающиеся местных примечательностей, обычаев и т. п. (Материалы для изучающих народную историю и поэзию) Собрал

Куліш П. Книжка первая. – 1843" [21]¹. Водночас поки виявлено лише окремі тексти збірника – весь рукопис, коли він узагалі зберігся, мабуть, переходить у фондах видавця "Украинских народных преданий" Осипа Бодяньського.

Записуючи народнопоетичні тексти, молодий романтик не лише захоплювався їх поетичністю, а й вчився у них як письменник. У листі до Михайла Юзефовича, писаного з Олександрівки 31 липня 1843 року під враженням від зустрічей з народними оповідачами, він зазначав: "Я теперь хожу как пчела по сотам: где только встречу седую бороду, не отойду от неё без того, чтоб не выжать из неё пахучего цветка народной поэзии или в предании, или в песне. Изучение этих малороссийских антиков так же меня совершенствует, как совершенствует живописца изучение антиков скульптуры" [17, с. 19].

Такі думки П. Куліш увиразнив уже десь через тиждень – на закінчення згаданої вище передмови до майбутнього збірника "Малороссийские предания и разные заметки" він зазначав, звертаючись до молодих письменників-початківців: "Я от души советовал бы молодым людям, начинающим писать, отложить это до времени и заняться собранием сокровищ красноречия и фантазии, рассеянных в народе. Кроме пользы истории [и] литературе, они такими изысканиями приобрели бы великое познание природы человеческой, приобрели бы навыки излагать свои мысли выразительно и пластически, и бесконечно усовершенствовали бы свой вкус [...] оценкою произведений народного таланта, всегда живого и свежего, как весенние цветы, как богатая деревенская зелень, как все, что дано Богом, а не людьми" [21, арк. 9 зв.].

Зазначена стаття до майбутнього збірника фольклорної прози свідчить про те, що до його видання молодий фольклорист спершу планував дати досить об'ємну наукову передмову фольклористично-народознавчого плану – відомо, що в "Украинских народных преданиях" є лише дуже лаконічне "вступне слово", яке займає всього 14 рядків². Зазначу, що передмови Миколи Цертелєва, Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського, Платона Лукашевича чи Івана Вагилевича до фольклорних збірників переважно були невеликими, акцентували на окремих аспектах специфіки української усної словесності, зокрема принципах передачі фольклорних текстів на письмі, а тих питань, на які звертав увагу П. Куліш, за невеликим винятком, ці фольклористи не торкалися.

П. Куліш передусім намагався дати відповідь на, здається, чи не найголовніше питання розвитку та функціонування художньої літератури – про взаємозв'язок письменника, літератора з простим народом, співвіднесеність фольклорної та літературної поетик, про те, чому "книги наших поэтов непонятны, чужды и вовсе ненужны простому народу" [21, арк. 2]. Відштовхнувшись від сформульованої цілком у дусі культурно-історичної школи тези про те, що народний дух зовсім не

¹ Це чорновий автограф із численними виправленнями та викресленнями. Як бачимо, назва статті дещо різниться від наведеної в листі до М. Погодіна. Принагідно звертаю увагу й на те, що 1843 року П. Куліш своє прізвище російською мовою писав не лише через "ђ", а й через "и".

² У цьому короткому вступному слові до тексту "Украинских народных преданий" Куліш зазначив, що збірник містить тексти, які записав він сам та його друзі. У чужих записах, за його словами, фольклорист зробив деякі виправлення, за чим тепер шкодує, бо, на його думку, "гораздо лучше было бы напечатать их в таком виде, в каком они были мне доставлены" [35, (с. III)].

постав під впливом "другой местности, другого климата, других обстоятельств" [21, арк. 2], ніж його освічена еліта, фольклорист відразу відкинув думку, що причина цього нібито в неосвіченості простого люду. Справді, хоча цей народ і переважно не розуміє "простой нашей [письменницької. – *В. І.*] баллады, в которой говорится о сельской жизни" [21, арк. 2 зв.], однак із цікавістю слухає свої пісні та легенди, їх надзвичайно глибоко відчуває та розуміє.

Причину того, що народ "остаётся глух и бесчувствен при звоне нашей [письменницької. – *В. І.*] музы" [21, арк. 4 зв.] П. Куліш вбачав у тому, що письменники просто не знають самого народу, його життя, врешті й творчості, а від цього "и происходит такая бледность и ничтожность нашей поэзии в сравнении с поэзией Гомера, который всеми сторонами духа был в соприкосновении с своим племенем" [21, арк. 4 зв.]. За Кулішем, це й була визначальна риса творчості Гомера, зокрема його "Одиссеї", а самого Гомера Куліш уважав справді народним поетом.

Тим часом у передмові до "Малороссийских преданий и разных заметок" П. Куліш чомусь закреслив свої досить розлогі роздуми про спорідненість українських дум та пісень з Гомеровими, хоча в інших своїх працях неодноразово на цьому акцентував: "в нашем народе положены уже начала истинной поэзии, начала такие, которые близко подойдут к Гомеровским рапсодиям" [21, арк. 4 зв.], однак на них звертає увагу лише дехто з письменників. За Кулішем це означає ніщо інше, як те, що "не он [народ. – *В. І.*] отстал от нас, а мы" [21, арк. 4 зв.].

Причиною того, що народ не сприймає літературної творчості, П. Куліш вважав також специфіку самої освіти, коріння якої не в народному розумі, народній мудрості, а іноземщині, що з дитинства віддаляє майбутнього письменника від народу, бо поезія розвивається, "не наследуя и не усвоивши себе того, что получил народ в наследие от предков в области духа" [21, арк. 4 зв.]. Відтак фольклорист спростував і тезу про те, що народні твори начебто примітивні – "произведения народного красноречия и фантазии, при всей своей простоте, имеют высокие поэтические достоинства" [21, арк. 3]. Тим часом, на його переконання, народна творчість значно вища своїми поетичними якостями, ніж письменницькі творіння, причому це стосується всіх параметрів твору – мистецьких особливостей, форми, змісту, навіть достовірності зображених подій: "его [народу. – *В. І.*] песни гораздо выше лирических стихотворений лучших наших поэтов; исторические его предания запечатлели истинные характеры своей эпохи; его фантастические вымыслы имеют все условия самой лучшей легенды и баллады, его пословицы – есть драгоценный склад правил народной практической философии" [21, арк. 3]. Перевага уснословесного твору і в тому, що він вільно живе в устах і свідомості всього народу, цвіте "так же свободно, как мак в огороде" [21, арк. 3], а поетичний твір окремого поета, незважаючи на всі його (твору) достоїнства, все ж штучний, нежиттєвий, він лише "отзывается внутреннему чувству книгою, бумагою, пером" [21, арк. 3].

Через тринадцять років у "Записках о Южной Руси" П. Куліш дещо підкорегував такі свої спостереження, зокрема зазначивши, що поетична творчість окремих письменників тому й краща, що генетично пов'язана саме з фольклором, передусім героїчним епосом [див.: 9, т. 1, с. 181]. Фольклорист навіть проголосив, що "мы [себто еліта, письменники. – *В. І.*] и народ – одно и то же по нравственно-

му розвитку малоросійського населення, но только он с его изузною поэзию представляет в духовной жизни первый период образования, а мы – начало нового, высшего периода" [9, т. 1, с. 183]. Тому письменники, певним чином розвиваючи народнопоетичні традиції, за Кулішем, відрізняються від народних співців лише освіченістю та багатоманітністю форм своєї творчості, а теперішні спілці унаслідок цивілізаційних процесів залишилися на периферії самого суспільства, у тім числі й його словесності. У цьому зв'язку зростає роль освічених любителів старовини, котрі повинні зберегти цю вікову народну спадщину.

У цій недрукованій передмові до збірника народних легенд і переказів П. Куліш декларував і свої фольклористичні принципи. Отже, він заявляв, що "старался тщательно копировать натуру и записывал народные рассказы слово в слово, дорожа не одним содержанием, не одним общим колоритом, но и каждою мелкою чертою этих драгоценных эскизов" [21, арк. 8 зв.]. Як це можна побачити при зіставленні одного й того ж тексту в різних збірниках, наприклад, "Украинских народных преданиях" та "Записках о Южной Руси" або рукописних записах, фольклорист такі принципи не завжди втілював, хоча й записував переважно, мабуть, таки дослівно. Думаю, причина окремих виправлень (переважно досить незначних) була в тому, що молодий фольклорист-романтик десь підсвідомо прагнув зробити той чи інший твір виразнішим, поетичнішим, досконалішим.

Називаючи своє видання фольклорної прози "трудом, важным для истории и литературы", молодий фольклорист допускав, що не всі сприймуть його збірник народних легенд і переказів, знайдуться й такі, котрі скажуть: "Где ж тут свежий колорит и рельефность изложения? Тут нет больше ничего, кроме разбойников и мужиков с их грубою речью и варварскими делами" [21, арк. 9]. Таким людям (їх фольклорист назвав "литературною чернью"), як зазначав П. Куліш, не вивчати історії й не читати Гомера.

Український романтик закінчив свою ще не зовсім композиційно вивершену статтю цілком романтичним закликком, звереним до молодого покоління митців – покинути заняття літературою, а зайнятися вивченням "божественного Гомера, изучать историч[еские] источники [...] и читать народ как живую книгу" [21, арк. 9 зв.]. Саме в цьому й є порятунок для нашої духовності, це "единственные средства восстать из того упадка творческой фантазии, в каком находится теперь бедная наша литература" [21, арк. 9 зв.]. Цей заклик Куліш адресував передусім самому собі, дещо пізніше зазначаючи, що це видання збірника народних легенд і переказів принесе йому "более известности, чем самый удачный роман" [17, с. 22].

Пантелеймона Куліша хвилювала проблема ролі народу в історії загалом та у створенні його усної історії – народного епосу, що, на думку фольклориста, дивовижно переплітається із чи не цілковитою байдужістю того самого народу стосовно власного ж минулого та навіть якоюсь своєю національною неусвідомленістю¹. Прикметно, що П. Куліш вважав сам народ таким пам'ятником минулого

¹ В "Записках о Южной Руси" Куліш зазначав, що на його питання "Кто вы? Какой народ?" [прості українці. – В. І.] не найдут другого ответа, как только: "Люде так собі народ та й годі". – "Вы русские?" – "Ні". – "Хохлы?" – "Якї ж ми хохли?" (Хохол – слово бранное, и они его отвергают). – "Малороссияне?" – "Що то за маросіяне? Нам його й вимовить трудно" (Малороссиянин – слово книжное, и они его не знают). Словом, земляки наши, предоставляя назы-

свого життя, "который лучше всякого произведения искусств вводит нас в познание того, как он существовал до настоящего момента. Надобно только всмотреться в нравственный его образ, которого рассеянные черты собирает и объясняет для нас этнография" [9, т. 1, с. 235].

Врешті, важливість вивчення саме історичних народних переказів, за Кулішем, і полягала в тому, що ці твори, як уже йшлося, треба сприймати як "переход от истории к поэзии, от положительной, существенной жизни к жизни идеальной и фантастической" [17, с. 41].

Підкреслюючи важливість для більш повного і вичерпного уявлення про історію народу записаних народних легенд, переказів та пісень, П. Куліш зауважував, що сам народ певним чином дистанціюється від діяльності оспіваних ним героїв, по суті ніяк не виявляє свого ставлення до них: "Душа его всегда остается спокойною, о чем бы ни рассказывал он в своих преданиях. Вы не заметите в нем ни тени политических страстей, волновавших так долго Малороссию. Он даже не сохранил чувства, которое можно бы назвать героическим" [9, т. 1, с. 121-122]. Поетична неповторність народних пісень та переказів свідчить про те, що український народ "находится еще в периоде возможности высокого нравственного развития" [9, т. 1, с. 122]. Постає питання: чому наша нація, що жила на землі, "сплошь напоенной кровью, усеянной костями, стрелами и переколотыми шаблоуками" [9, т. 1, с. 122], трансформувалася у цілком спокійний, лірично налаштований народ? Це певним чином суперечить уявленню про українців, яке виробилося під впливом літописних відомостей про них та характеру історичних подій XVII-XVIII століть. Тут неважко помітити досить специфічного виявлення відомої Кулішевої культурницької теорії, зміст якої полягав у перевазі просвітницької праці над культивуванням войовничих ідеалів, про що вже йшлося в перших параграфах цієї праці.

Напружена підготовча праця 1843-1844 років над фольклорною прозою врешті, здавалося б, мала дати той результат, якого прагнув Куліш – вихід у світ збірника "Украинские народные предания". Фольклорист надавав йому дуже важливого значення – він вважав, що ці твори народної прози більше зроблять для вивчення історії України, ніж уся об'ємна праця Миколи Маркевича, а популярне тоді "Устное повествование бывшего запорожца [...] Никиты Леонтьевича Коржа" (1842) виглядатиме перед ними як "бледная копия перед оригиналом" [17, с. 22].

Не опублікувавши збірника "Украинские народные предания" 1843 року, фольклорист наприкінці 1845 року, вже мешкаючи в Петербурзі, зробив ще одну спробу це здійснити. Тому в контексті обговорення спільних видавничих планів П. Куліш у листі до І. Срезневського від 10 грудня 1845 року зазначав, що "народные предания свои я уже нашёл средства издать без убытку, и в новом году они появятся в свет. Если у Вас есть любители такой поэзии, то напишите, сколько

вать себя русью, черкасами и чем угодно, сами себя называют только *людьми* и не присваивают себе никакого собственного имени..." [9, т. 1, с. 235]. Ці слова були суголосні Кулішевим думкам про народ. Ось що він писав дружині у листі від 14 серпня 1856 р., перебуваючи у маєтку С. де Бальмена в Ліновиці: "Ранком ходили з панночкою до церкви, щоб подивитися на ліновицький народ. Мізерний народ! Усюди по Вкраїні переводиться нінащо. А був би народ гарний, коли б доля йому лучча" [5, с. 83].

прислать Вам экземпляров. Вы, конечно, не поставите себе в тягость предложить одному-другому приобрести книгу, у которой нет ног, чтоб разойтись повсюду, и которую оценят немногие" [17, с. 61].

Важко сказати, чи П. Куліш на той час справді мав уже підготований весь текст збірки, чи лише його укладав, бо наступна згадка про "Предания" в його листуванні, що містить нову інформацію про видання збірки, датована лише 21 серпня 1846 року. Саме тоді в листі до О. Бодянського він писав: "я сообщу Вам сокровища, о которых существовании Вы и не думали. Это народные исторические и фантастические предания, записанные мною стенографически и представляющие образцы высокой красоты простого слова. Они уже пропущены цензурою и составляют такой том, что в одном номере, при вашей мелкой печати, займут значительное место" [17, с. 104-105].

Наступний лист до того ж адресата (від 31 серпня 1846 року) уже містить інформацію про те, що Куліш висилає уже готовий рукопис "Преданий", водночас і характеризує його особливості. Так, Куліш мав намір над кожним словом поставити наголос, бо "при сравнительном изучении славянских языков это будет важным пособием для иностранцев. При том же резче означится физиономия нашего языка" [17, с. 110]¹. Укладач "Преданий" зауважив і той факт, що він "сохранял частности выговора, свойственные разным провинциям, поэтому, если где будет казаться и ошибка, лучше печатайте так, как в рукописи, кроме таких случаев, когда бы явно было, что это недосмотр" [17, с. 110]. Це свідчить принаймні про Кулішеву декларацію скрізь додержувати вимог точного записування усно-словесних творів, однак на практиці все виходило не так послідовно – такий висновок можна зробити хоча б на підставі зіставлення чорнових і білових варіантів одних і тих самих текстів, поміщених у різних рукописних джерелах.

Відомо, що з різних причин у першій половині 1840-х років П. Куліш опублікував лише "Україну" (1843 рік), яка була своєрідною поетичною контамінацією фольклорних та псевдофольклорних матеріалів, а збірник української фольклорної прози "Украинские народные предания" у 1840-х роках так і не побачив світу, хоча й був віддрукований 1847 року у "квітневій книжці "Чтений" Товариства історії та старожитностей російських (матеріали засідання 29 березня). [...] Окремо було відбито 200 примірників" [17, с. 362]. Весь його наклад було конфісковано, а саме видання, датоване 1847 роком, побачило світ лише 1893 року. Очевидно, саме з цієї причини тексти "Преданий" П. Куліш практично цілком переніс до "Записок о Южной Руси", однак деякі твори туди так і не потрапили (зокрема частина казок), а окремі зазнали досить суттєвого редагування: такий порівняльний аналіз зроблено у перевиданні "Записок о Южной Руси" як окремого тому повного зібрання творів П. Куліша, яке готується у видавництві "Критика"².

На перший погляд, "Предания" мають досить виразну структуру – 1) "Предания исторические"; 2) "Предания фантастические" і 3) "Смесь". Тим часом де-

¹ Відомо, що О. Бодянський не виконав Кулішевого прохання – наголосів над словами у виданні "Преданий" не було. Однак П. Куліш у "Записках о Южной Руси" все ж втілює цей свій задум.

² Спробу текстологічного зіставлення "Украинских народных преданий" та "Записок о Южной Руси" свого часу здійснив Андрій Лобода [див.: 19, с. 111-115], хоча, зрозуміло, далеко не висчерпав проблеми.

тальний розгляд збірника свідчить про те, що розташування матеріалів значною мірою хаотичне – принаймні жанрового принципу тут таки не дотримано.

Певна логіка спостережена лише в першому відділі – очевидно, що в основі розміщення текстів переважно хронологія. Спершу наведено легенду про подію давньокиївської (давньоруської) старовини ("Золотые Киевские ворота"), після неї різножанрові матеріали про окремі факти середини – другої половини XVII ст. (особливо цінною є легенда "Хмельницкий и Барабаш"), про події, пов'язані з такими неоднозначними постатями, як Іван Мазепа, Семен Палій та Петро I (зазначу, що тут поміщено далеко не всі записані в 1840-х роках тексти). Далі наведено перекази про гайдамацький рух XVIII ст., зокрема події Коліївщини 1768 року, народні оповіді про участь українців у польських подіях кінця XVIII ст. уже після знищення Запорозької Січі, про походження різних назв у Смілі та Звенигородці. Дещо випадають із логіки цього переліку оповіді про запорожців (с. 42-52) і татар (с. 55-56), оповідання "Чуприна і Чортоус" (с. 11-19), в підзаголовку якого зазначено: "Вольный перевод с польского рукописного мемуара" (точний переклад російською мовою поміщено в другому томі "Записок о Южной Руси"), та "Очаківська біда", яке, як і попереднє, також має всі риси літературного твору – не випадково ці твори Куліш неодноразово передруковував окремими виданнями.

Другий відділ становлять переважно легенди і казки, більшість з яких Куліш згодом помістив у другому томі "Записок о Южной Руси" як матеріали Лева Жемчужнікова, що є очевидною фольклорною містифікацією. Зрозуміло, що до цих творів відомий російський художник, згодом близький приятель Т. Шевченка, не мав жодного відношення, хоча окремі тексти першого розділу "Сказки и сказочки" з другого тому "Записок о Южной Руси", які походять з 1850-х років, він таки міг записати, бо тривалий час жив в Україні. В цьому розділі, названому "Предания фантастические", є досить цікаві твори (переважно записи Василя Білозерського), зокрема чарівні казки "Царевич и баба", "Царевич и цыганка" (цього твору чомусь нема в "Записках") та "Уж и царевна" (можливо, цей твір первісно не планувався для друку, бо його немає у змісті).

Матеріал третього відділу "Смесь" переважно поміщено в різних місцях першого тому "Записок о Южной Руси" – відповідно до розташування в тих записних книжках, з яких вони узяті.

Відкриває "Украинские народные предания" відома легенда про лицаря Михайлика та Золоті ворота. Її текст має досить цікаву історію, яку значною мірою з'ясував Євген Нахлік у спеціальній розвідці [див.: 30, с. 67-78].

На думку дослідника, П. Куліш записав цю легенду або в період з вересня 1839 року до кінця 1840 року, "або, ймовірніше, в період з серпня 1841 р. до серпня 1845 р., коли він викладав спочатку в Києво-Печерському, а потім у Києво-Подільському дворянських училищах" [30, с. 67].

У наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України у Кулішевих матеріалах є цікава згадка із 1843 року про образ богатиря Михайла в легенді про Дівич-Гору: "Там жила Дівича. Михайл шёл с войском и хотел пройти через Триполье, но она с горы с городка ("церков стояла, знать декуди, стовби повивалувались") не допускала стрельбою, и они должны были раскопать другую гору выше Дівич-Гори. Он шёл из Киева

бором..." [28, арк. 6]. До імені Михайла П. Куліш додав такий коментар: "Кто этот Михаил? Архангел Михаил или Михаил Семиліток, или король польский Михаил Вишневецкий или Михайло Ханенко" [28, арк. 6], що значною мірою підкорегує слова автора "Записок о Южной Руси" про те, що до цього часу (себто 1856 року) він начебто не чув цієї легенди.

Дещо інший коментар до імені Михайла Семилітка П. Куліш зробив, мабуть, дещо пізніше, укладаючи великий збірник пісень і дум "Малороссийские песни": "Вообще украинцы приписывают какое-то таинственное значение семилетнему возрасту. В киевской легенде о Золотых Воротах упоминается о льцаре Михайле Семилитке" [6, арк. 397 зв.].

П. Куліш дуже цінував цей сюжет про українського богатиря, бо помістив його і в кількох рукописних редакціях "Чорної ради". Один з них, близький до опублікованих в "Украинских народных преданиях" та "Записках о Южной Руси" текстів, є у варіанті роману "Чорна рада або історія несчастливого 1663 року. Частина II", датованому 2 травня 1846 року (зберігається у фондах Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського, інв. Ад. 225 – 32/2 // 1933).

Дещо згодом П. Куліш переписав легенду з деякими стилістичними виправленнями (щоправда, в кінцевому підсумку все-таки її викресливши) і для іншого чорнового варіанту роману. Цей текст твору не датований – про певні часові параметри рукопису свідчить хіба дарчий напис автора М. Д. Білозерському від 18 лютого 1855 року, хоча сам текст, безперечно, походить із 1840-х років. Рукопис зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 1, од. зб. 28533).

Оскільки саму легенду П. Куліш викреслив, то закономірно, що закреслив і згадку про неї на початку четвертого розділу роману в контексті опису Києва та його минулої героїчної слави. Текст цього фольклорного твору було поміщено серед багатьох описів Братського монастиря, а його сюжет начебто був намальований на огорожі цього монастиря. Така вказівка на Братський монастир не була випадковою – київський богатир саме там, за версією твору у записі В. Білозерського, про який йдеться нижче, ударив дванадцять поклонів перед від'їздом до Цариграда. Саме від Братського монастиря до нього вийшов кінь із золотою гривною, на якому Михайлик і поїхав через старий Київ, узявши Золоті ворота на ратище.

Кілька дуже цікавих записів легенди в 1840-х роках зробив Василь Білозерський. Так, в архівних фондах ІМФЕ імені М. Рильського НАН України є два варіанти його запису цієї легенди (скорочений і повний), зроблені 28 березня 1844 року в Києві [22, арк. 23]. Другий із цих записів вказує на цікавий зв'язок між образами Михайла Семилітка та Ісуса Христа. Оскільки цей текст ще, здається, не публікувався, наводжу його тут повністю: "Чи до Почаєва, чи ні, до Цариграда Золоті Ворота завіз Семиліток – на коню, взявши на копії. Вийхав за Київ да й каже: "Кіяне, кіяне! говно ваша рада!", й пішов собі до Цариграда. Такто розсердився на кіян, що пусто йдуть. [...] А тепер мур тільки zostався, де Золоті Ворота були, тільки знать те місце.

Ісус то був такий Семиліток, що хату зачипив вирйовкою да й перевернув. "Мамо! Я пійду гулять". "Не йди, діти будуть бить". "Е, я дітей на мотузочку поцеплю да й утоплю. Дай мені, мамо, мотузочки, я зроблю собі гойдалку". А Семи-

літок зачепив хату да каже матери: "Мамо, я перевезу хату на друге місце". "Да куди тоді, малому!" А він справді взяв да й перевіз" [22, арк. 24].

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається й автограф іншого запису В. Білозерського, зробленого майже через рік (5 березня 1845 року) також у Києві. Це правлений рукопис, який, очевидно, готувався до друку, бо іншим чорнилом скрізь позначено абзаци. В заголовку закреслено слово "легенда" і зверху хтось інший написав "Народная украинская сказка". У цьому тексті йдеться про те, що після того, як Михайла Семилітка київська громада таки видала ворогам, то герой спершу пішов поклонитися матері, а потім "пішов перед Братській монастир, да дванадцять поклонів ударив. А од Братського монастира вишов до його кінь з золотою гривною. Михалко сів на його да й поїхав через Старий Київ: взяв Золоти Ворота на ратища..." [11, арк. 1 зв. – 2].

Текст легенди про лицаря Михайлика та Золоті ворота, як відомо, записав і польський письменник та критик Міхал Грабовський, котрий, на відміну від українських фольклористів, свій запис опублікував у журналі "Rubon" у статті "O gminnych ukraińskich podaniach", в якій власне подавав польською мовою Кулішеві фольклорні записи. 1846 року в журналі "Москвитянин" з'явився скорочений переклад цього матеріалу М. Грабовського із зазначенням того, що це стаття "Грабовского об Украинских народных преданиях, собранных П. А. Кулишем" [див.: 32, с. 140]. "Москвитянин" навів і російськомовний текст легенди про Київські Золоті ворота, який, проте, відрізняється від тексту, наведеного в "Ruboni", незважаючи на те, що публікація в цьому російському журналі заявлена як переклад з польського видання. "Москвитянин" не зазначив і того, що текст легенди в "Ruboni" записав М. Грабовський.

Важко напевне сказати, чи знав П. Куліш ці варіанти записів В. Білозерського, бо перед публікацією в "Записках о Южной Руси", як уже йшлося, написав, що цієї легенди "никогда ни прежде, ни после ни от кого не слышал" [9, т. 1, с. 18].

В "Записках о Южной Руси" П. Куліш зазначав, що "легенда о Золотых воротах есть старинное стихотворное произведение, от которого уцелел только один кусок¹, говорящий о его первоначальной форме" [9, т. 1, с. 170]. Свої думки про трансформацію пісень та дум у легенду фольклорист висловив у контексті того, що віршова вставка у легенді "Хмельницький і Барабаш" [див.: 9, т. 1, с. 169-170] є "уцелевший обломок забытого речитатива" [9, т. 1, с. 169]. Фольклорист відзначав і "стихотворный склад речи" [9, т. 1, с. 169] легенди. На думку П. Куліша, це стосується й легенди про лицаря Михайлика та Золоті ворота.

Кулішеві міркування з "Записок о Южной Руси" щодо пісенної основи легенди про Золоті ворота згодом розвинули Володимир Антонович та Михайло Драгоманов у своїх поясненнях причин передруку цього прозового твору у збірнику історичних пісень: "Легенду эту, несмотря на ее прозаическую форму, мы помещаем в сборнике, полагая, что она образовалась из древней думы, утративший постепенно стихотворный эпический характер. Уцелевшее четверостишие слу-

¹ Йдеться про слова Михайлика, звернені до киян: "Ой кияне, кияне, панове громада! Погана ваша рада: Якби ви Михайлика не оддавали, Поки світ сонця, вороги б Києва не достали" [9, т. 1, с. 4].

жит тому ясным доказательством. Описываемые в легенде события, вероятно, обломки эпической песни о разорении Киева Батыем" [12, с. 51].

Важливе місце на сторінках "Украинских народных преданий", а відтак і "Записок о Южной Руси", посідають фольклорні тексти, в яких у різних аспектах представлено події XVIII ст., пов'язані не лише з образами Івана Мазепи та Семена Палія, а й гайдамацьким рухом 1730-1760-х років, зокрема гайдамацькими ватажками Максимом Залізняком, Микитою Швачкою, сотником Харком, а також роздумування Куліша про їх особливості, що надає цим місцям "Записок" рис радше історичного дослідження.

Відомо, що в "Преданиях" та "Записках" поміщено (щоправда, в різному порядку) по три народних легенди про події початку XVIII ст., пов'язані з постатями І. Мазепи (в легенді "Степан Плаха" він названий Мазепенком), С. Плахи (він же Семен Палій, його Куліш назвав "полудиким *лицарем*" [9, с. 131]) та Петра І [див.: 35, с. 5-11; 9, т. 1, с. 115-116, 117-121, 123-128]¹. Передусім зазначу, що в "Записках" читач може віднайти також і Кулішевий погляд на особу С. Палія (цікаво, що про І. Мазепу він, здається, тут не написав нічого, залишивши роздуми про нього в рукописах). Причиною того, що Палій, на відміну від Мазепи, став героєм численних народних пісень та позитивним персонажем народних легенд, за Кулішем, було те, що він "обладал свойствами, привлекающими любовь народа, и составлял противоположность с нелюбим ему Мазепой" [9, т. 1, с. 131]².

Водночас конкретні фольклорні записи свідчать про різне ставлення українського народу до постаті І. Мазепи, причому не бракувало й нейтральних та принаймні не ворожих характеристик. Так, у Борзненському повіті Куліш записав таку фразу, яка виразно відображала народне сприймання часів початку XVIII ст.: "Як воявав Мазепа, то такі терни були, що й шкури пооблазили ховаючись" [29, арк. 20]³.

У народному сприйманні Мазепа часто поставав як характерник – про це йдеться і в опублікованих у "Преданиях" легендах. Ось що, приміром, розповів Кулішеві автор низки народних оповідей про події відносно недалекого минулого "глибокий старик" [9, т. 1, с. 122] зі села Кумейки (тепер Черкаської області) Клим Білик, відповідаючи на запитання про те, хто такий Мазепа: "Предводитель над усіма полками. "Мене ніхто не заб'є, підо мною вся сила". Так ізбив, що вже

¹ Зазначу, що другу легенду про Мазепу [9, т. 1, с. 117-121], яка в "Преданиях" має назву "Степан Плаха", за зауваженнями П. Куліша, йому надіслав П. Чуйкевич, котрий, своєю чергою, її чув (але, очевидно, не записав?) від одного чабана з Нової Басані, що в Переяславському повіті. Відтак можна припустити, що її зміст зазнав певних трансформацій, адже П. Чуйкевич міг щось забути, а щось переінакшити на свій смак. В рукописних матеріялах В. Білозерського, який, до слова, воедино зібрав усі на той час відомі народні перекази про Палія і Мазепу, сказано, що "подлинник этого рассказа – запис[ано] неизв[естно] кем – см. между рукописями" [25, арк. 25]. Поки цей оригінал розшукати не вдалося.

² 1859 року В. Білозерський помістив у своїх матеріялах слова одного борзненського лірника, які певним чином пояснюють те, чому прості люди говорили про Мазепу неохоче: "Пани запрещають говорить про Мазепу; усяке причепиця: "Що то значить за Мазепа"? і про нього нічого не говорять" [24, арк. 102 зв.].

³ Очевидно, в цих фольклористичних мандрівках разом з Кулішем був і Василь Білозерський, бо і в його записниках є записана рукою Куліша така ж фраза [див.: 25, арк. 10].

каже козак: “Так наше військо завертілось, що пропаде да й тільки”¹. Він [Мазепа. – В. І.] до Страшного суду не буде вмирать: проклятий навіки” [29, арк. 15]. У цьому тексті навряд чи йдеться про народне прокляття – думаю, тут згадано церковну анафему. У виданні “Украинских народных преданий” П. Куліш помістив досить цікаву легенду “Царь Петр и Палий” (в “Записках о Южной Руси” це “Третья легенда о Мазепе и Палии” [див.: 9, т. 1, с. 123-128]), яку, як зазначив фольклорист, він записав від того ж таки Кліма Білика (рукописні матеріали дають змогу уточнити час запису – це 18 вересня 1844 року). Як відомо, у цьому творі російський цар спершу показаний як звичайна людина, навіть певною мірою боязка, зовсім не войовнича. Він Мазепу звав “батьюшкою”. Цар зі своїм військом спершу нічого не може протидіяти Мазепі – перемогти гетьмана може лише завдяки допомозі Палія, який на той час перебував “на Сибірі”. Отже, одна з прихованих народних оцінок – Мазепу перемогли свої ж таки українці і коли б між народом була єдність, то не бачити “восточному цареві” перемоги.

Вивчення рукописних матеріалів дало підстави визначити, що текст цієї легенди суттєво підкорочений. Відомо, що в “Преданиях” між інформацією про те, що Петро I за допомогою Палія перемиг Мазепу (“От і погнали Мазепу”), та вказівкою на те, що російський імператор мав намір знищити всю Гетьманщину (“Так хотів цар за Мазепу усю Гетьманщину вигубить” [35, с. 7]), поставлено три крапки. Тим часом рукописний запис був значно повніший, містив і продовження оповіді. Ось ця частина легенди, яка, здається, ще ніде не публікувалася:

“Біжить Мазепа втеком, аж ідуть чумаки: – “Виховайте, – каже, – мене, то я вам дам злата стілько дам, що й вашим дітям буде”. Чумаки його і заховали в мажу. А цар заслав такий указ: що хто його передержуватиме, то вигублю й поколеніє, то чумаки виволокли його з воза да вбили, да й закопали, а земля й викинула; вони вдруге закопали, і вдруге викинула; втретє, викинула і втретє. Так вони бачать, що він такий проклятий, що й земля його не приймає, заволокли його в болото да й покинули. То як був мій батько під Очаковом, то, каже, болото смердить так, що й приступити не можна. А тут уже як розогнали те мазепине військо, то з’їдинились [з’їздились? – В. І.] патріархи да знімали закляття з Батурина. Увесь Батурин кров’ю на аршин обкипів, така війна була. То знімали з усього города на аршин землі. Тачками плінні запорозці возили землю. То оце не давай йому ні їсти нічого, хоч рідний батько [...]; поти возить, поки впаде; так його землею й засипають. То за те, що пристали до Мазепи” [29, арк. 22].

Варто звернути увагу на жорстокість знищення міста та покарання українських козаків за те, що боролися за національну незалежність. Думаю, що вражаючий образ крові Батурина у цих Кулішевих записах з’явився не випадково – фольклорист, мабуть, і перед тим спеціально цікавився цим мотивом, бо в художню канву ранньої романтичної повісті “Огненный змей” вмонтував переказ про те, що в Батурині плаче земля, бо там було вбито дуже багато людей [див.: 15, с. 228].

П. Куліш у своїх виданнях не навів записів про те, які звірства робив Петро I в інших українських містах. Так, у записних книжках фольклориста зафіксовано таку цінну інформацію, щоправда, російською мовою, яка однак не має форми

¹ Як видно з тексту легенди “Царь Петр и Палий” [див.: 35, с. 5-7], ці слова стосуються тієї частини українського війська, яке підтримувало російського царя.

цільної оповіді: "Петр I велел казнить в *Лебедине* многих чиновников и козаков, подозреваемых в преданности к Мазепе и не явившихся на избрание [нового] гетмана; их колесовали, четвертовали, на кол сажали и вешали в присутствии Меньшикова, распорядившегося этими казнями, и этих несчастных погибло таким образом до девяносто человек. Они погребены на особом кладбище, известном под названием Гетманцов" [28, арк. 18].

Молодий фольклорист прагнув усебічно з'ясувати народну думку про ці трагічні події, а тому у своїх планах зазначав, що має відвідати всі місця, якимсь чином пов'язані з Мазепою, робив виписки з тогочасних історичних досліджень: "Места, которые должно посетить. 1. Мазепа говорил к козакам речь около местечка *Семеновки*. 2. Мазепа представился Карлу XII в *Горках* октября 29. 1709. Б[антыш]-К[аменский], 1830, стр. 102. 3. Петр возвестил об восстании Мазепы в *Погребках* вечером октября 27" [28, арк. 18]. П. Куліш помічав і те, куди тягнеться так званий Мазепин шлях, зазначав, що є легенда про те, що село Мазепинці спершу було Палієвим хутором [28, арк. 16 зв.].

Молодий фольклорист-романтик звертав увагу й на образ Палія, у характеристиці якого об'єктивно все ж більше позитивних моментів, ніж у Мазепи, хоча не можна сказати, що народ його дуже возвеличує. Функція Палія часто просто вичерпується його допомогою російському війську у Полтавській битві. Як уже йшлося, П. Куліш ще 1843 року записав інформацію про те, що сам Мазепа доти успішно воював проти російських військ, доки йому Палій не заважав: "як замурував Маз[епа] Палія Семена у стовб, то три годи воевав з царем..." [37, арк. 9 зв.]. А в Київській губернії від народного оповідача Харка Цехмістра, образ якого Куліш опоетизував у "Записках о Южной Руси", фольклорист зафіксував: "Як розрушили шведа, так і Палія не стало. Ніхто не може сказать, де він дівся. Мазепа умер у Коушанах в 30 верстов од Бендер. У одному чоботі буде песок, а в другому земля" [28, арк. 13].

Щодо характеристики постатей Мазепи та Палія важливими є й матеріяли інших фольклористів, зокрема Василя Білозерського [див.: 25, арк. 1-32], а також численні народні історичні пісні, чимало з яких у 1840-х роках записав сам П. Куліш. Серед них "Ой приїдь, приїдь, Палію Семене, Та на бенкет до мене" (записано в Суботові), "Солодким медом да солодким вином кубки ісполняли" та інші тексти, зміст яких також важливий для увиразнення характеристики цих історичних персонажів.

Суттєво прояснюють позиції молодого Куліша щодо оцінки постаті Мазепи також проаналізована вище рукописна передмова до "Малороссийских преданий" та рукописний текст "Записок о Южной Руси", котрі цікаві й тим, що низку висловлених у них думок Куліш поглибив і конкретизував, а окремі з них так і не врахував у "Записках о Южной Руси" та інших фольклористичних розвідках. Так, думки про правдивість, істинність змісту історичних народних переказів, міркування про особливості народнопоетичної оцінки діяльності окремих історичних особистостей чи тлумачення суті історичних подій, які молодий фольклорист висловив у цій статті ("Историческое предание народное, как бы ни было искажено и перетолковано [повторюючи суть цієї думки наприкінці статті, фольклорист написав там уже про народну імпровізацію [див.: 21, арк. 9]. – В. І.], всегда носит

в себе зерно истины, которое надобно только уметь насадить в хорошо развитый ум, чтоб из него возросло именно то дерево, от которого пошло в народе и само предание" [21, арк. 3]), П. Куліш підтвердив і розвинув у "Записках о Южной Руси", де зазначив, що легенди про історичні постаті, попри відхилення від точних історичних фактів, усе ж цікаві передусім "как искреннее выражение образа мыслей народа и взгляда его на свою собственную историю. Не приняв во внимание того и другого [у даному випадку тут ідеться про конкретні історичні факти та народнопоетичну оцінку діяльності І. Мазепи та С. Палія. – *В. І.*], мы не проникнем в самые тайные причины исторических явлений в Малороссии и, изображая события народной жизни, будем, так сказать, скользить по поверхности" [9, т. 1, с. 121].

Свої думки про Мазепу й Палія П. Куліш наводив і в контексті роздумів про народ та його роль в історії, яких у його ранніх фольклористичних матеріалах усе ж небагато, вони принагідні, в "Записках о Южной Руси" на них також не акцентовано, а їх певну частину фольклорист урешті не включив до друкованого видання, залишивши в рукописному варіанті цього збірника. Наприклад, можна послатися на загалом дискусійні судження упорядника "Записок о Южной Руси" про ставлення простого народу до певних історичних постатей, тлумачення їх політики та загальної оцінки їхньої діяльності, висловленої у народнопоетичних текстах. П. Куліш зазначав, що така народна оцінка нерідко є іншою порівняно з висновками учених-істориків. Це можна виразно простежити знову ж таки на прикладі характеристики образів Петра I та І. Мазепи: "Наперекор некоторым историкам, малороссиянин смотрит на Петра, как на [нерозбірливо. – *В. І.*] обеих соединенных народов. Нет, более: он не замечает своей национальной отдельности в воспоминаниях о "первом императоре": Петр у них, в Малороссии, дома, так же, как и Богдан Хмельницкий (а Северная Русь подразумевается вместе с царем). Вот что значит чутьё или инстинкт массы! Она [народна маса. – *В. І.*] отвергает земляка Мазепу, по-видимому, действовавшего в её интересах, и присваивает себе северного государя, как будто стремившегося (хотя это чистая иллюзия) параллелизовать его силы. Это показывает, что народ сознает себя существом тысячелетним и взвешивает значения моментов по отношению к общей своей жизни. Народу дан необъяснимый инстинкт самосохранения, и потому часто случается, что он чувствует и действует против самих глубоких убеждений кабинетных голов своих. [...] Политик приходит за него в отчаяние, а смотри – в общности жизни вышло гораздо лучше, нежели если б народ согласовался с правилами политика" [36, арк. 121].

Очевидно, такі висловлювання, в яких спостерігаємо виразне прагнення П. Куліша "догодити" загальнодержавній ідеології (думаю, це деякою мірою можна пояснити тим, що йому лише 1856 року повернули право друкувати свої твори), певним чином могли бути маніфестом Кулішевої історико-політичної лояльності до тодішньої влади, хоча й тут можемо віднайти певні натяки на опозиційність його окремих конкретних думок. На мою думку, саме такими є наведені вище штрихи до оцінки діяльності І. Мазепи, несприйняття політики якого, за Кулішем, можна інтерпретувати і як народну незрілість до політичної діяльності. Цікаво зіставити цю оцінку постаті І. Мазепи з коментарем М. Максимовича до

"думи" "О Палии и Мазепе": "Она любопытна собственно по взгляду народному на Палия и Мазепу: первому – все добро и вся слава; второму – все зло и бесславие!" [33, с. 88].

Це питання П. Куліш безпосередньо пов'язував із проблемою вибіркової народнопоетичного висвітлення історичних подій та життя окремих історичних постатей. Щоправда, фольклорист окреслював його досить наївно, зазначаючи, що поруч із загальним "занепадом" народної творчості та відсутністю державної централізації України в масі простих українців начебто ослаб народний дух, прагнення нації до певної історичної мети. Таким чином, виходить, що постать Мазепи обминається передусім тому, що його політичні ідеали були народові незрозумілі, як це і видно з Кулішевої характеристики цього діяча, котра не увійшла до друкованого видання "Записок". Таку свою думку Куліш застосував і щодо відсутності дум про інших діячів та події, зокрема "нового козацького героя" Гладкого чи події 1812 або 1831 років.

П. Куліш приділив досить багато уваги і такому яскравому суспільно-політичному явищу, як гайдамаччина середини XVIII ст., подекуди називаючи її "открытым грабежом" [9, т. 1, с. 90], який слід сприймати і як "в смысле некоторой как бы праведной мести убогого над богатым, козака над ляхом" [9, т. 1, с. 90]. Її учасниками були бідняки, "обиженные своими хозяевами "наймыты", а также воры и разбойники" [9, т. 1, с. 245]. П. Куліш акцентував і на тому, що причини, котрі породили гайдамаччину, були дуже вагомими: якщо "легко было запорожцам поднять его [себто українця. – В. І.] на кровавое дело, то это значит, что он был уже подготовлен другими обстоятельствами к Колиивщине" [9, т. 1, с. 261].

Певним дисонансом звучать Кулішеві висловлювання, наведені 1857 року в передмові до "Рассказа современника-поляка о походах против гайдамак": "гайдамаки были ужасом всех мирных жителей; их не боялись только дети и бедняки, которым нечего было терять" [9, т. 2, с. 107]. Однак фольклорист і тут задумується над причинами такого стану речей: ми "непременно придем к заключению, что это зло, при всей своей великости, должно было явиться не иначе, как по закону противодействия какому-то другому, гораздо нестерпимейшему для гражданского общества злу, а может быть и многим злам, которые его породили и постоянно поддерживали" [9, т. 2, с. 107]. У сприйманні П. Куліша гайдамаччина мала й національно-визвольний характер, адже цей рух був "порывом украинцев к самодеятельности [себто, незалежності. – В. І.]" [9, т. 1, с. 94].

Врешті такий певною мірою тенденційний "підбір" учасників гайдамацького руху логічно спричинився до популярного у переважно пізнього П. Куліша осуду різних збройних повстань: "Так всегда бывает в народных восстаниях: люди, стремясь сознательно и бессознательно к преобразованию гражданской жизни, управляются чаще всего эгоистическими и корыстными побуждениями" [9, т. 1, с. 246].

Однак фольклориста більше цікавила народнопоетична оцінка цих подій, виражена у численних історичних піснях, народних переказах та спогадах учасників чи свідків цих подій, а на записані народні перекази він дивився як "на драгоценные страницы утраченных летописей и уверен, что с каждым годом они будут становиться драгоценнее" [36, арк. 279]. П. Куліш відзначав велику популярність

серед простих людей таких творів, що було пов'язано зі значимістю самих подій гайдамаччини, котра у народній свідомості асоціювалася із Хмельниччиною. На думку Фрідріха Шольца, це вираження такої актуальної проблеми, як оцінка історії з погляду простої людини [39, s. 22].

Відтак український народ, "перезабыв патриотические думы о первых козацких войнах, воспевает старинным складом песен и старинными их напевами подвиги новых героев козачества Харка, Швачку, Зализняка, Гонту и других" [9, т. 1, с. 94]. Фольклорист відзначив популярність лише окремих яскравих гайдамацьких ватажків, у той же час, як інші (зокрема Чуприна і Чортоус) відомі переважно лише через народні перекази, а "кровавая судьба их не почтена от народа ни одним рифмованым двустишием" [9, т. 1, с. 94]. На його думку, це пов'язано передусім із тим, що народна традиція часто сама вибирає героїв для своїх поетичних творінь. Такою постаттю є напівлегендарний сотник Харко із Жаботина, оспіваний у багатьох фольклорних творах (зокрема і в записах П. Куліша), хоча про його реальні військові подвиги історія, здається, не знає нічого певного ще й дотепер.

Події пісень та історичних переказів, що стосуються гайдамацького руху, подані в "Преданиях" у вигляді окремих розрізнених текстів, а в "Записках" змальовані уже в контексті епохи. Тому П. Куліш, оцінюючи події 30-60-х років XVIII ст., звертався не лише до розповідей їх безпосередніх свідків чи свідчень їхніх батьків, а й до польських джерел. Так у другому томі власне і з'явився "Рассказ современника-поляка о походах против гайдамак", джерела котрого в 1840-х роках.

Відомо, що на основі спогадів польського старости Шимона (Симона) Закревського П. Куліш 1843 року написав україномовне оповідання "Січові гості (Споминка старого діда)", яке в рукописах та "Украинских народных преданиях" (с. 11-19) означив як переклад з польського рукопису, який йому дав М. Грабовський¹. П. Куліш також зазначив, що тоді ж у Черкасах він цей рукопис і переклав [див.: 13, с. 17]. Текст оповідання про походи проти двох гайдамацьких загонів, до якого П. Куліш намалював відтату шаблею голову ватажка гайдамаків Семена Чортоуса, а на голові зобразив грифа чи орла, для жандармів III Відділення був одним із доказів злочинної діяльності молодого українського романтика. В оцінці цього твору слідчі зазначили, що це "статья о гайдамаках, в которой описаны два набега гайдамаков, случившиеся в XVII веке [очевидна описка – має бути XVIII ст. – В. І.]. Эта статья писана рукою Кулиша и есть другой экземпляр статьи, представленный студентом Петровым. Навроцкий [Олександр Навроцький (1823-1892), кириломефодієвець, поет і перекладач. – В. І.], отдавая такую же статью Петрову, говорил, что она может служить для возбуждения в малороссиянах прежнего воинственного и свободного духа" [13, с. 43].

Зі змісту оповідання "Січові гості" зрозуміло, що розповідь там ведеться не від імені поляка, а українського козака Івана Ворони, якого польський князь (в "Записках о Южной Руси" це Марцін Любомірський) разом з іншими козаками (Ласуном, Лободою і Гладким) вислав у табір до гайдамаків. Тому це оповідання навряд чи може бути сприйняте як звичайний переклад "с польської рукописи".

¹ Копія цього рукопису знаходиться в наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України [див.: 27, арк. 1-7]. Це рукопис без початку, але з поділом на дві частини – I. О ватажке Чуприне. II. О ватажке Семене Чортовусе.

Можливо, П. Куліш просто "українізував" спогади польського пана, бо українець Ворона навряд міг би це все описати польською мовою.

Як було з'ясовано, спогади С. Закревського, переклад яких з польської мови П. Куліш помістив у другому томі "Записок о Южной Руси", на час виходу у світ цього тому (1857 року) частково опублікував Якуб Цехонський під назвою "Dwa ustępy z opowiadania pana starosty Zakrzewskiego" у газеті "Dziennik Warszawski" (1853. № 267-275). Повністю їх було надруковано 1857 року в газеті "Gazeta Codzienna" (1857. № 234-251, 270-276). У вступній статті від редакції було зазначено, що Якуб Цехонський (помер 1851 року) був капітаном, а згодом маршалком Волинської губ., а також автором кількох популярних у той час пісень. Редакція називає оповідання ("Pamiętniki pana starosty Zakrzewskiego. Spisał S. J. Ciechoński") твором самого Цехонського – власне, літературною обробкою його розмов із Закревським, записаних 1817 року в селі Бармаках, де мешкав Закревський. Це досить великого обсягу публікація, що значно перевищує матеріал "Записок о Южной Руси". Оскільки текст "Записок" загалом відповідає матеріалу Цехонського, то можна припустити, що саме цей рукопис і дав Кулішеві М. Грабовський¹.

Авторизована копія самого оповідання із вказівкою на те, що це "вольный перевод с польского", знаходиться у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [10, арк. 1-18]. Цей текст свідчить і про те, що П. Куліш задумував окреме видання народної прози про гайдамацький рух "Малороссийские предания о гайдамаках", який мав розпочинати саме цей текст, названий як "Споминка про Чуприну й Чортоуса, січовиків". Водночас, щоб твір відповідав завданню збірника саме української народної прози, П. Куліш (?) олівцем зазначив: "Росказував старий козак з-під Уманя" [10, арк. 1]. Другим розділом "Малороссийских преданий о гайдамаках" мала бути уже народна оповідь про події Коліївщини – вона мала розпочинатися словами "Росказує було покойный наш Гладкий, що гайдамак з самого початку пришло із Січі в Мотренин монастир тільки три" [10, арк. 18 зв.]².

Характерним доповненням до матеріалів про гайдамацький рух та його оцінку можуть бути Кулішеві міркування про праці Аполлона Скальковського. У друкованому виданні "Записок" П. Куліш, здається, лише раз згадав його праці, фактично ніяк не оцінюючи їх. Натомість у рукописі є дуже яскравий та емоційно-проникливий Кулішів погляд на дослідження цього вченого (тут доречно згадати ставлення Т. Шевченка до окремих положень видань А. Скальковського, висловлене у поезії "Холодний яр"): "Г[осподин] Скальковский имеет несчастную способность портить своим прикосновением самые драгоценные исторические и этнографические материалы. Если бы он вместо "Наездов гайдамак", "Истории Новой Сечи" и других своих сочинений, издал голые факты и выписки из архи-

¹ Про обставини праці П. Куліша над цим матеріалом див. також [31, с. 127-128]. Там зокрема вказано, що цей твір є "прикладом національно-романтичної ідеологізації чужого тексту". Зазначу, що дослідник не згадує публікацію Якуба Цехонського ні в газеті "Dziennik Warszawski", ні у виданні "Gazeta Codzienna", а натомість вказує на публікацію цих мемуарів Закревського, яку у віленському альманасі "Pamiętniki Umysłowe" (1845) здійснив М. Грабовський.

² Ці слова закреслено. Це початок досить великого народного оповідання про гайдамацьких ватажків Шелеста, Лусконога та Гниду, поміщеного в "Записках о Южной Руси" під назвою "Вербовка в гайдамаки и развязка уманской трагедии 1768 года" [див.: 9, т. 1, с. 293-302].

вов, по которым он их смастерил, он оказал бы истинную услугу науке. Читая его книги, чувствуем, так сказать, запах превосходных материалов, которые он перемолол для своих композиций и на каждом шагу жалеет, зачем трудился этот человек!" [36, арк. 144-145].

У виданні "Украинских народных преданий" під назвою "Росказы о запорожцах" [35, с. 42-52] П. Куліш помістив цикл із дванадцяти оповідань, записаних від різних народних оповідачів. Майже всі ці тексти фольклорист згодом передрукував у різних місцях "Записок о Южной Руси", прив'язуючи кожен із них до конкретного оповідача. Виняток зроблено для першого сюжету про прощання запорожців зі світом, який в першодруці має примітку: "Слышал от Т. Г. Шевченка" – цей текст П. Куліш використав у романі "Чорна рада" [див.: 14, с. 92-94; 18, с. 84-86]. Думаю, на цій підставі запис можна було б друкувати і в повному зібранні творів Тараса Шевченка у томі, який містить його фольклорні записи, натомість вилучивши звідти Кулішеві записи кількох народних пісень, зроблені в Шевченковому альбомі.

Рукописи частини текстів циклу "Росказы о запорожцах" під заголовком "Разные записки о запорожцах, об их военных обычаях, общественном быте, шутках и прочая", датовані 1843 роком, зберігаються в наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України [див.: 26, арк. 1-6]. Аналіз рукопису дає змогу уточнити передусім обставини записів, більш точно встановити їх місце і час, акцентувати на окремих редакційно-видавничих втручаннях Куліша.

Для прикладу зазначу, що згадана вище оповідь про прощання запорожців зі світом є завершальною в цьому рукописному збірничку – відмінності опублікованого й рукописного текстів досить незначні, однак у рукописі не зазначено, що це оповідь Т. Шевченка. Публікуючи друге оповідання з цього циклу [див.: 35, с. 43-44], П. Куліш написав: "Рассказывали в Мотренинском монастыре". Тим часом рукопис не лише дає змогу це уточнити "Рассказывал бывший игумен Мотренинского монастыря, 1843", а й встановити первісну назву оповіді "Испытание характера, годится ли быть запорожцем" [див.: 26, арк. 3-4].

Інші друковані тексти також переважно не зазнали серйозних втручань видавця "Украинских народных преданий". Одна з найсуттєвіших змін торкнулася короткої оповіді про жарти козаків з дівчатами [35, с. 46]. Публікація неповного тексту, мабуть, була пов'язана з тим, що це оповідання мало не зовсім пристойний зміст. Оскільки тексти невеликі, наводжу їх для зіставлення, що наочно продемонструє й те, наскільки фольклорист редагував народнопоетичні твори:

"Росказувала одна стара баба, що, каже, як була я дівкою, то, каже, запорожець став зо мною жартувать. А другий стоїть да й каже: "Вражий сину! Нащо ти з дівкою жартуєш? Хіба тобі нема молодиці?"

"Я, – каже, – тільки так".

Да виняв з кишені такий хороший шовковий платок¹, да й каже: "На ж тобі, бісова дівко, носи! Се тобі за те, що з тобою пожартовав" [35, с. 46].

*"Росказувала одна стара баба, що, каже, як була **ще** я дівкою, то, каже, запорожець **один** став зо мною жартувать **і** **подержав мене за цицьку да й***

¹ В "Записках о Южной Руси" Куліш надрукував "таку хорошу шовкову хустку" [9, т. 1, с. 113].

каже: "Я тобі дам за се платок". А другий стоїть да й каже: "Вражий сину! Нащо ти з дівкою жартуєш? Хіба тобі нема молодиці?"

"Я, – каже, – тільки так".

Да виняв такий хороший платок, да й каже: "На ж тобі, бісова дівко, носи. Се тобі за те, що з тобою пожартовав" [26, арк. 5 зв.].

Рукописний збірничок "Разные записки о запорожцах" містить записану також 1843 року іншу жартівливу оповідь колишнього ігумена Мотронинського монастиря про запорозькі жарти на київському базарі, поміщений там під другим номером і названий "Запорожская шутка". Оскільки це невеликий та, очевидно, й досі недрукований текст, наводжу його тут повністю: "Як приїжджали запорозці в Київ, то було оце пійде на базар да побачить, що баба продає квашу, то й звелить одміряти собі на гривню. – "У віщо ж тобі дати?" – спитається перепродавка. То запорожець наставить матню: "Давай сюди, вража бабо!" То дурна баба і насипле йому повни шаровари. А йому зовсім тої кваші й не треба, да би тільки людей посмішити. Як насипле, то він: "Погана твоя кваша! Возьми ти її собі назад!" Да й почне висипати її з шаровар у горшок. То баба: "Цур тобі! Нехай тобі враг з твоею квашею!" А він висипле з шаровар да й пішов собі" [26, арк. 2 зв.–3].

У Кулішевих рукописах є недрукований текст невеликого народного переказу "Іванова могила", який тематично близький до циклу "Разказы о татарах" [35, с. 55-56], що складається з трьох народних оповідань. Цей переказ, записаний 1844 року в Паволочі, розповідає про особливості татарських нападів на наші землі на початку XVIII ст. та про те, як українці від них захищалися [28, арк. 1–1 зв.].

В "Украинских народных преданиях" можна віднайти й очевидні містифікації, серед яких сатиричне оповідання "Очаківська біда", автором котрого названий таємничий відлюдник знаменитого Мотронинського монастиря (від нього П. Куліш також записав п'ять цінних зразків фольклорної прози). Прикметно, що це оповідання про те, як українські козаки були змушені іти "аж на край світа, під Очаков", де, як вірили тодішні українці, "жінки як перуть, то праники на небо кладуть: так небо там низенько" [35, с. 54], згодом неодноразово передруковувалося (у тому числі й за життя Куліша), щоправда, без зазначення імені автора [див. також 31, с. 129-130].

Цікавим є також поміщений наприкінці першого тому "Записок о Южной Руси" матеріал "Странствование по тому свету" [див.: 9, т. 1, с. 303-311], поданий як розповідь "старої, престарезної баби Дубинихи", котра обмирала, була на тому світі, але усе ж повернулася на землю. П. Куліш зазначав, що це обробка, компіляція з великої кількості таких оповідей, котрі дуже схожі між собою. Тому фольклорист і "собрал грациознейшие черты этих рассказов в последовательную повесть о загробной жизни, и таким образом предлагаемая статья получила некоторую обработку, которой обыкновенно нет в нерифмованных созданиях народной фантазии. Надеюсь, однако ж, что моя компиляция сделана в духе народной поэзии и не уменьшила цены игре необразованного воображения" [9, т. 1, с. 304]¹.

¹ П. Куліш, очевидно, хотів використати мотив обмирання і в "Чорній раді" – так, у тексті уривка з роману, поміщеного в журналі "Москвитянин", йшлося про те, що Кирило Тур покидав цей світ ("Я уже совсем покидал этот свет, набитый бабами и всякими дурачествами; уже и ногу поставил на порог, чтоб идти в далекую дорогу ... так що ж? Добрые люди уцепились за

Відомо, що оповідання цього циклу у своїй основі були записані 1843 року, а тому фольклорист ще в 1840-х роках планував їх включити до збірника "Украинские народные предания": "Сборник мой заключал ещё один отдел, *религиозный*, но цензор не пропустил без духовной цензуры. Прилагаю этот отдел и прошу Вас покорнейше, если можно, найти светского или духовного цензора хоть для статьи: *Путешествие по другому свету*, замечательной по сходству её с легендами, вошедшими в "Божественную комедию" Данта" [17, с. 110]¹.

Як показує вивчення архівних джерел, до записування цих матеріалів серйозно долучився і Василь Білозерський, в рукописах якого зберігся цікавий збірничок 1842-1847 років історичного й побутового характеру "Легенди, перекази, повір'я, гра" [див.: 22, арк. 1-38]. Серед цих записів не лише анотований виклад низки сюжетів видінь (1. "Видит, что дед отрежет два кусочка лыка, свяжет их и повесит на колючку? Что се значит? Объяснение. "А чи есть тут і моя пара?" – "Єсть". – "Як же мені познать її?" – "Перва, що виступить в корчмі до музик, бо вона дуже охоча до музик". – "Коли нехороша, то уб'ю", – подумав, да взяв камень за пазуху і пішов до корчми. Ударив каменем в голову і пішов навтікача. Два года искав невесты и не нашёл. [...] почавши з крайньої хати в селі. Летом собрались молодичи съехать. – "Чого се в тебе такий шрам?" – "Се мині один вражий син в корчмі голову пробив"; [...] 3. "Бачила і Ганнусю і Катрусю: Мати Божа панчішку плете, а вони перед нею золоті клубочки держуть". 4. "Дві собаки гризуться. "То не собаки, а два брати-чумаки, що раз погризлися, а далі й побилися. Нехай же стануть вони собаками і гризущя, поки не буде їхать Мартирим'ян", – сказав Бог" [22, арк. 32] та інших), а й чи не найперший із відомих записів унікальної легенди про цибулину, про що мова далі.

У той же час і П. Куліш чи не завжди вважав ці записи своїми (про це свідчить їх наявність у цитованій вище публікації окремих текстів легенд і переказів у журналі "Rubon", який здійснив М. Грабовський), бо, друкуючи у своїй друкарні книжечку "Бабуся з того світу. Оповідання про померлі душі", зазначив: "Записав П. А. Куліш під Київом" [3, с. 3].

Очевидно, цей матеріал варто розглядати у контексті книжно-літературних поглядів на потойбіччя, котрі мають і свою українську традицію. Не заглиблюючись у з'ясування таких особливостей, лише зазначу, що "оповідь старої Дубинихи" традиційна передусім за своєю формою. Так, на думку О. Гуревича, "звичайною формою опису загробного світу в середні віки була оповідь про людину, котра чудесним чином потрапляла у потойбічні краї, після чого поверталася до життя і відкривала оточуючим бачене ним "там"" [7, с. 4].

Відтак, ці "Странствования" традиційні передусім своєю акцентацією на очевидному зв'язку зображення загробних мук грішників із їх земним життям, а тому на іншому світі "лжесвідків і клятвовідступників чорти уражають в язик, голодом мучаться ненажери, спрагою – п'яниці" [7, с. 6]. У цих "Странствованиях"

меня и таки воротили назад; думают, [...] какое доброе дело сделали! думают, что ничего и лучше уже нет этой мизерной жизни" [16, с. 5].

¹ Відомо, що частина цих "видінь" усе ж була опублікована ще в 1840-х роках – це зробив польською мовою в журналі "Rubon" М. Грабовський [див.: 38, с. 193-203]. Цей матеріал було перекладено (не повністю) російською мовою в журналі "Москвитянин" [див.: 32, с. 155-158].

чоловік, що горить у полум'ї, кричить, що він змерз, бо за життя він не впустив подорожнього взимку до хати, а той замерз, через рот іншого тече вода, однак він мучиться від спраги, бо колись не дав у спеку напитися старій людині тощо.

Розгляд сюжетних особливостей "оповідей старої Дубинихи" може бути предметом окремої розвідки¹. Тут хотілося б звернути увагу на згаданий вище сюжет про праведника Онисима, котрий по смерті перебував у раю, та його матір, котра мучилася у пеклі. На протиположності своєму синові, який "все старців годує та бідним помагає, а ніколи жодної душі не обідив і ні в одному слові не збрехав" [9, т. 1, с. 307], його матір зробила лише один більш-менш гідний вчинок – вона подала цибулину старцеві. Саме ця цибулина і лежить тепер перед нею в пеклі. Христос на наполегливі прохання Онисима витягнути матір із пекла дозволив це зробити власне за допомогою тієї цибулини.

Саме такий сюжет, як відомо, у своїй новелі-притчі "Павутинка" (1918) [див.: 1, с. 12-14] використав знаменитий японський письменник Акутагава Рюноске: розбійник Кандата за своє життя також здійснив лише один добрий вчинок – він пошкодував малого павучка, коли ішов густим лісом. Ось Будда зробив так, щоб власне цей павучок своєю сріблястою павутинкою спробував, як і праведник Онисим цибулинкою, витягнути грішну душу з пекла. Але в обох випадках це не вдалося – і за матір Онисима, і за розбійника Кандату націплялася сила-силенна грішних душ, а цибулинка в оповіданні старої Дубинихи та павутинка в притчі японського письменника не витримали такої ваги, а тому і мати Онисима, і розбійник знову впали на саме дно пекла.

Така очевидна сюжетна близькість не була випадковою. Ось що писав у примітках до цієї притчі Акутагави Рюноске в російському перекладі Н. Фельдман: "Японські літературознавці вважають, що сюжет цього оповідання ["Павутинка". – В. I.] навіяний епізодом із "Братів Карамазових" (див. ч. III, книга 7, глава 3 – оповідь Грушеньки про цибулинку)" [2, с. 661].

Тепер звернемося до роману Федора Достоєвського. Там наведено коротку притчу Грушеньки (Аграфени Александровни) про те, що вона загалом є великою грішницею, але все ж зробила одну добру справу – подала прохачеві власне цибулину: "Я хоть и злая, а все-таки я луковку подала" [8, т. XIV, с. 318].

З приводу цієї притчі сам письменник у листі до Н. Любимова (1830-1897) від 16 вересня 1879 року зазначав, що легенду про цибулинку він сам записав "зі слів однієї селянки і, звичайно, [вона] записана *вперше*. Я принаймні до цього часу ніколи [її] не чув" [8, т. XV, с. 572]. Дослідники творчості Ф. Достоєвського зауважили, що письменник, очевидно, не знав легенди "Христов братец" (її записав П. Кирієвський, а опублікував А. Афанасьєв) [див.: 20, с. 30-32] та українського тексту зі збірника П. Куліша "Записки о Южной Руси", який А. Афанасьєв навів у примітках до тексту цієї легенди [див.: 20, с. 130-131]. Прикметно, що саме українська версія цього сюжету "майже співпадає з тим, який дає Ф. Достоєвський" [див.: 8, т. 15, с. 572].

¹ Цікаве наукове дослідження на цю тему із залученням значного фольклорного матеріалу у 1930 р. опублікував В. Білий [див.: 4, с. 53-95]. Після цієї статті редакція вісника помістила й підбірку самих записів [див.: 34, с. 97-109].

Тим часом ця українська легенда має й запис, датований приблизно 28 березня 1844 року¹. Це народний твір під назвою "Як упала в пекло мати святого Петра", який записав Василь Білозерський. Легенда привертає увагу передусім тим, що трохи довша та містить деякі цікаві деталі народної характеристики потойбіччя, відсутні в першодруці, зокрема пояснення народного оповідача. Запис В. Білозерського не містить і народної характеристики самого Онисима (тут святого Петра), який протиставлений своїй матері – зрозуміло, що святий Петро, за народними уявленнями, був безгрішним, на те він і святий.

Ось текст цього прекрасного народного твору: "Як жила ще на сім світі мати св[ятого] Петра, то була така сварлива (да) така скупа, що од неї ніхто й куска хліба не бачив. Не було в неї ані наймички, ані кого; сама й город свій полола. От раз сидить вона на грядці і поле цибулю; аж ось іде до її дід-нищий і просить подати ради Христа. А їй щось сталось – вирвала вона стрілку (цибулі) й (от)дала йому². Тільки ж і бачили од неї люде, що вона комусь уділила з свого добра. От уже пришло їй і вмирать. Умерла вона, то вже звісно, зараз і потягнули її душу в(до) пекло(а). Побачив її святий Петро, що там вона кипить у гарячій смолі й жалко йому стало: "Боже мій милий, Ісусе Христе! Вислухай і зроби міні милость: нехай (і) моя мати буде тут зо мною"³. А Ісус Христос і рече йому: "Ні, каже, св[ятий] Петре, вельми вона грішна; багацько на тім світі мала вона всього доброго, да ніхто од неї нічого не бачив [ніхто, бувало, од неї не спосудиця]: онде одна тільки цибулька лежить перед нею, що колись змиловалась да дала старцю. Возьми ж оту цибульку, да коли витягнеш її звідтіля, то нехай і вона буде в раю; а не витягнеш – то там їй і вовіки быть". – "Добре", – каже св[ятий] Петро. Взяв він тую цибульку (стрілочку) і подав матері. Ухопилась вона за її; от уже витягне її св[ятий] Петро на небо (бо що то святому Божому!), аж ні! (Ироди свого пожаловали): як поначеплювались їй і в сподницю, і в намітку і другі (інші) грішники, щоб то їй на небо достаця, то і не сдержала та цибулька; а вона так і бовкнула в гарячу смолу (в болото, в пекло). Коли б іще трохи, – то й витяг її, бо що то святому Божому" [22, арк. 10а–10а зв.].

Водночас імовірно, що й П. Куліш мав запис цієї ж легенди ще 1843 року, бо у своїх нотатках, орієнтовно датованих саме цим роком, аналізуючи тему "иносказання в народних легендах", як підтвердження своїх спостережень наводив окремі сюжети з цих "Странствований", серед яких була названа й легенда "о женщине, утонувшей и произведшей суматоху даже в аду" [23, арк. 9].

У заданості сюжетів "оповідей" старої Дубинихи нема нічого дивного. Тут неможлива яка-небудь яскрава оригінальність, адже вони мали сприяти виробленню у людей певного усталеного уявлення про закони загробного життя. Тому не випадково, що оповідь Дубинихи справила сильне емоційне враження на слухачів (вони плакали, почувши, що діти їхньої поміщиці знаходяться в Раю: "Мати Божа

¹ В рукописі так і зазначено: "Вас.[илий] М. Б[елозер]ский, около 28 марта 1844 г." [22, арк. 10а зв.].

² Приписка рассказчика: "Нема ще випеченого хліба, а так лежала цибулька, вона й дала тому старцю". Далі наведено й інший варіант: "Вона задивилась якось на його, да замість трави й вирвала стрілку: "На тобі, дідуся!" й оддала йому тую цибульку".

³ В дужках написано: "Нехай і вона знає, що то рай Божий!".

панчішки плете, а вони перед нею золоті клубочки держать" [9, т. 1, с. 305], адже людина у своїх мареннях часто відвідувала "той світ, прагнула описати ці картини і враження і для їх вираження вдавалася до єдиної і доступної їй мови традиційних образів, які і робили для неї та суспільства ці картини повними смислу, цілком переконливими та достовірними" [7, с. 12].

Заслугою П. Куліша як публікатора народних оповідей є й колоритні описи самих народних оповідачів у "Записках о Южной Руси", яких (себто описів) практично нема в рукописних матеріялах фольклориста, датованих 1840-х роками. Тим часом, це були цікаві особистості, багато з яких, за словами самого фольклориста, відзначаються "высшим настроением ума или редким благодушием, или, наконец, способностью к фантастическим представлениям" [9, т. 1, с. 65]. У цьому сенсі упорядник "Записок" поетично розповідав про свої зустрічі з оповідачами Семеном Юрченком зі села Мартинівка Борзнянського повіту, що на Чернігівщині, Кіндратом Таранухою зі Сміли, Василем Судденком та Харком Цехмістром з Черкас, Омельком Каплаухим зі Суботова, Климом Біликом зі с. Кумейки, малював їх портрети (наприклад, Івана Бурдуна в "альбомі для рисованья и записывания"), а також лірником Дмитром Погорілим зі Звенигородки на Київщині. Це додавало реалістичності цим народним оповідам, викликало більше довіри до їх змісту. Водночас розповідь про Д. Погорілого, в якого П. Куліш відзначав схильність до пояснення змісту своїх пісень фантастичними оповідами, стала своєрідним містком до роздумів про проблему збереженості в народнопоетичній традиції подій минулого та особливості їх народної оцінки.

Перебуваючи в Україні, П. Куліш, принаймні у свій "романтичний" період діяльності (1840-1850-ті роки), практично ніколи не полишав записувати фольклорні твори. Це було настійною потребою невтомного народодослідника. Однак лише майже через десять років у "Записках о Южной Руси" він обґрунтував таке своєрідне кредо українського фольклориста, зазначивши, що заслуги збирачів народнопоетичної творчості перед історією нації неоціненні, бо незаписана народна пісня залишається сиротиною. Тому "сочувствовать песне, странствующей как сирота между людьми, и сберечь ее от забвения – не то ли самое, что приютить живую душу, которая без нашей заботливости исчезла бы с лица земли?" [9, т. 1, с. 221].

Працю фольклориста перервав арешт навесні 1847 року, заслання у Тулу та фактична заборона Кулішеві працювати як письменникові. Лише у першій половині 1850-х років, довідавшись про намір Амвросія Метлинського укласти фольклорну збірку, він відновив активну збирацьку діяльність, послав тому свої записи, водночас не полишаючи наміру все ж згодом опублікувати свій окремий збірник, який, як відомо, вийшов у 1856-1857 роках як "Записки о Южной Руси".

-
1. *Акутагава Рюноске*. Павутинка // Всесвіт. 2004. № 1-2. С. 12-14.
 2. *Акутагава Рюноске*. Новеллы. Москва, 1974.
 3. *Бабуся з того світу*. Оповідання про померлі душі. СПб., 1861.

4. *Білий В.* Оповідання українських завмиральників // Етнографічний вісник. Київ, 1930. Кн. 9. С. 53-95.
5. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Нью-Йорк; Торонто, 1984.
6. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 18. Од. зб. 181.
7. *Гуревич А. Я.* Западноевропейские видения потустороннего мира и "реализм" средних веков // Труды по знаковым системам. VIII. К 70-летию академика Дмитрия Сергеевича Лихачева. Тарту, 1977. Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 411. С. 3-27.
8. *Достоевский Ф. М.* Братья Карамазовы // *Достоевский Ф. М.* Полное собрание сочинений: В 30 т. Ленинград, 1976. Т. XIV; Т. XV.
9. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. СПб., 1856-1857. Т. 1-2.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Од. зб. 625/1287.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 204. Од. зб. 65.
12. Исторические песни малорусского народа с объяснениями *Вл. Антоновича* и *М. Драгоманова*. Киев, 1874. Т. 1.
13. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. Київ, 1990. Т. 2.
14. *Кулиш П.* Киевские богомольцы в XVII столетии // Современник. 1846. Т. XLI. С. 62-121, 177-225, 297-343.
15. *Кулиш П.* Огненный змей. Повесть из народных преданий // Киевлянин на 1841 год. Издал М. Максимович. Киев, 1841. Книга вторая. С. 181-288.
16. *Кулеш П.* Один день из жизни запорожца Кирила Тура (Отрывок из романа: *Черная Рада*) // Москвитянин. 1846. Часть III. № 5. С. 3-32.
17. *Кулиш П.* Повне зібрання творів. Київ, 2005. Т. 1. Листи. 1841-1850.
18. *Кулиш П. О.* Чорна рада. Хроніка 1663 року. СПб., 1857.
19. *Лобода А.* До літературної історії Кулішевих "Записок о Южной Руси" // Записки исторично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1923. Кн. II-III (1920-1922). С. 111-115.
20. Народные русские легенды, собранные [А.] *Афанасьевым*. Издание полное. Лондон, 1859.
21. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-2. Од. зб. 116.
22. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-3. Од. зб. 176.
23. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-5. Од. зб. 329.
24. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-6. Од. зб. 376.
25. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-7. Од. зб. 485.
26. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-7. Од. зб. 491.

27. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-7. Од. зб. 499.
28. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-7. Од. зб. 561.
29. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. Ф. 3-7. Од. зб. 570.
30. *Нахлік Є.* Легенда про Золоті ворота в Києві у варіантах М. Грабовського і П. Куліша // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів, 1999. Вип. 27. Українська фольклористика. С. 67-78.
31. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах. Київ, 2007. Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша.
32. Об украинских народных преданиях ([Перевел] с польского *В. В-ский*) // Москвитянин. 1846. Часть VI. № 11-12. С. 140-158.
33. Сборник украинских песен, издаваемый *Михайлом Максимовичем*. Киев, 1849. Часть первая.
34. *Терещенко С. М.* Перекази про завмирання (Записано у Звиногородському районі) // Етнографічний вісник. Київ, 1930. Кн. 9. С. 97-109.
35. Украинские народные предания. Собрал *П. Кулѣш*. Москва, 1847.
36. Фонди Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського. № Ал-729.
37. Фонди Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського. № Ад. 225-34/1933.
38. *Gr[abowski] M.* O gminnych ukraińskich podaniach // Rubon. Pismo zbiorowe, poświęcone pożytecznej rozrywce. Wydawca Kazimierz Bujnicki. Wilno, 1845. Tom VI. S. 193-203.
39. *Scholz Friedrich.* Pantelejmon Kuliš: Ein ukrainischer Schriftsteller, Dichter und Forscher zwischen Romantik und Realismus // Записки о Южной Руси. Издал *П.Кулиш*. Heidelberg, 1989. С. 5-24.

PANTELEYMON KULISH'S "UKRAINIAN FOLK LEGENDS": THE QUESTION OF ITS HISTORY"

Vasyl' IVASHKIV

*The Ivan Franko National University in Lviv,
Filaret Kolessa Ukrainian Folkloristics Department,
Universytetska st., 1/345, 79602 Lviv, Ukraine,
tel.: (+38032) 239 47 20, e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

The article explores peculiarities of Panteleymon Kulish's (1819-1897) folkloristic activity in the 1840-ies, the result of which was a volume of folk prose "Ukrainian Folk Legends" published in 1847 and at the very time prohibited and confiscated (it was issued only in 1893). By using numerous archive materials and correspondence the

author has managed to be more convincing in describing specific features of Kulish's work as a folklorist as well as analyzing his editions of folk-poetic texts.

Key words: Panteleymon Kulish, a legend, a traditional story, a historical person in folklore, a folk narrator.

"УКРАИНСКИЕ НАРОДНЫЕ ПРЕДАНИЯ" ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША: К ВОПРОСУ ТВОРЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

Василий ИВАШКИВ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинской фольклористики имени академика Филарета Колессы,
ул. Университетская, 1/345, 79602 Львов, Украина,
тел.: (+38032) 239 47 20, e-mail: folklore@franko.lviv.ua*

В статье проанализированы особенности фольклористической деятельности Пантелеймона Кулиша (1819-1897) в 1840-х годах, результатом которой стал сборник народной прозы "Украинские народные предания", напечатанный в 1847 году, однако тогда же запрещенный и конфискованный (увидел свет лишь в 1893 году). Использование множества архивных материалов и переписки дало возможность убедительнее написать о специфике работы Кулиша-фольклориста, рассмотреть также вопрос его редактирования народнопоэтических текстов.

Ключевые слова: Пантелеймон Кулиш, легенда, предание, историческая личность в фольклоре, народный рассказчик.

Стаття надійшла до редколегії 27.01.2009

Прийнята до друку 30.04.2009